

УКРАЇНСЬКО-БІЛОГВАРДІЙСЬКА ВІЙНА: ТРАГІЧНИЙ ПОЧАТОК (ВЕРЕСЕНЬ 1919 р.)

На початку осені 1919 р. воєнно-політична ситуація в Україні залишалася складною. Дарма що друга більшовицька окупація зазнала краху, знищена могутньою хвилею селянських повстань. Проте з невдач більшовиків скористалися російські білогвардійці. Очолювані генералом А. Денікіним Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР) зайняли величезні обшири південної частини європейської Росії, а також значну частину України. Білогвардійські війська захопили наприкінці літа 1919 р. Лівобережну й Південну Україну. Саме це зупинило переможне просування військ Української Народної Республіки (УНР), що спільно з Українською галицькою армією (УГА) визволили від більшовиків Правобережну Україну. І хоч під тиском білогвардійців українські частини були змушені покинути вже фактично зайнятий ними Київ (ця подія увійшла в історію під назвою „Київська катастрофа”), державний і військовий провід УНР усе ще мав надію досягти мирного порозуміння з Денікіним. Втім ця надія виявилася марною. У кінці серпня – на початку вересня 1919 р. А. Денікін остаточно

визначив свою позицію в „українському питанні”. Україна могла сподіватися лише на регіональну автономію в складі майбутньої відродженої Російської держави, при цьому вождя українського національно-визвольного руху С. Петлюру та його прихильників трактовано як „зрадників Росії”. Проти військ УНР і УГА денікінське керівництво готувалося розпочати бойові дії. З’єднання ЗСПР на Київщині слабо реагували на дрібні сутички з українськими військами не внаслідок якихось примарних сподівань на союз з ними, а лише тому, що були скуті більшовиками на півночі Київщини й Чернігівщини і не хотіли встрявати в бої з ще одним супротивником. Тим часом завдати поразки українській армії мало 13-тисячне угруповання російсько-білогвардійських військ у Південній Україні, що на початку вересня 1919 р. спішно розгорталося у „війська Новоросійської області”. Саме ці з’єднання ЗСПР і мали провадити бойові операції проти армії УНР і УГА.

На той час українські армії, у складі яких налічувалося до 100 000 вояків, займали значні правобереж-

ні терени, що окреслювалися на півночі лінією Шепетівка – Новоград-Волинський – Житомир, на сході – лінією Житомир – Ружин – Монастирище – Умань, на півдні – Умань – Гайворон – Любашівка – ст. Мордарівка. Як бачимо, українські війська контролювали все Поділля, південно-східну Волинь, південно-західну Київщину й північну частину Херсонщини.

Керівництво армією УНР і УГА здійснював підпорядкований С. Петлюрі Штаб Головного отамана. Начальником Штабу був генерал М. Юнаків, генерал-квартирмейстром – генерал В. Курманович, начальником оперативного відділу – полковник К. Долежалъ (обидва галичани), його помічником – сотник О. Кузьмінський. Галицька армія, що мала тоді близько 45 000 вояків, підлягала Штабові Головного отамана лише в оперативному плані; в усіх інших відношеннях вона підпорядковувалась військовій канцелярії диктатора Західноукраїнської Народної Республіки Є. Петрушевича. Начальний вождь УГА генерал М. Тарнавський, начальник штабу армії видатний генштабіст полковник А. Шамак та інші галицькі воєначальники в цілому поділяли небажання диктатора розпочинати війну проти білогвардійців. Окрім зовнішньополітичних обставин, галицькі військовики враховували ще й інші причини – перед-

усім у край скрутне матеріальне становище армії. Безпосередньо в муштрових частинах Галицької армії перебували 35 000 вояків, що мали у своєму розпорядженні близько 15 000 багнетів і рушниць, 300 шабель, 500 кулеметів, 150 гармат¹. Нестача зброї відчувалась і в армії УНР, 45 000 її бійців мали на озброєнні лише 10 000 багнетів, 15 000 рушниць, 1500 шабель, 500 кулеметів і 150 гармат. Саме тому командувач армії УНР полковник В. Тютюнник із застереженням поставився до можливої нової війни. Його позицію підтримав також начальник штабу армії генерал В. Сінклер.

Дуже погано війська були забезпечені амуніцією, запас її вичерпувався. Це пояснювалося незадовільною роботою Головної управи постачання армії УНР. На чолі її стояв полковник Л. Матяшевич як тимчасовий виконувач обов'язків². Військовий інженер за фахом, він був не на своєму місці. Постачання Галицької армії, яка втратила свою базу, цілковито залежало від інтендантства армії УНР, але воно мало чим могло зарадити її сутужному становищу. Частини мусли самостійно закуповувати одяг і харч. Проте вони не мали на це достатніх коштів, а вдаватися до реквізицій суворо заборонялося.

Критичним було становище військових медичних служб, нестача медикаментів стала повсюдним звич-

ним явищем³. Це віщувало особливо лиховісні перспективи на тлі епідемії поворотного й плямистого тифу, що спалахнула у військах у серпні 1919 р. Кількість хворих на тиф у шпиталях швидко збільшувалась.

Вжиті Антантою санкції проти України, зокрема торговельна блокада, не давали змоги доставити з-за кордону вже закуплені партії обмундирування, амуніції, медикаментів тощо. Україну було позбавлено навіть допомоги організацій Міжнародного Червоного Хреста⁴.

Спроби уряду й військового командування знайти якусь раду в цій ситуації не дали помітних результатів. Випущена Головною командою армії УНР 10 вересня відозва до трудового селянства з закликом здавати зброю для війська практично лишилася без наслідків⁵. Населення не поспішало розлучатися зі зброєю в ті бурхливі непевні часи. Так само було і з одягом. 2 вересня з'явився наказ Головної команди про обов'язковий одноразовий збір теплого одягу серед населення для потреб армії. Збір провадився в порозумінні з органами місцевого самоврядування, представниками влади тощо⁶. Головний отаман С. Петлюра звернувся до населення з окремою відозвою, закликаючи підтримати армію й допомогти їй⁷. Однак цей збір, проведений у першій половині вересня, не справдив покладених на

нього сподівань й істотно не змінив стану матеріального забезпечення військ, який і далі був критичним.

Малорезультатними залишались і спроби українського проводу налагодити широке постачання зброї і військового майна з сусідніх держав, насамперед з Польщі та Румунії. 30 серпня до України прибув з Румунії транспорт із 300 000 рушничних і 600 гарматних набоїв. 19 вересня надійшов ще один, з 600 000 рушничних і 2 600 гарматних набоїв⁸. Проте надовго цих партій боєприпасів не вистачило б, а закупівля більшої кількості військового майна затягувалась.

Як уже зазначалося, поміж військовиків існувала опозиція щодо планів уряду УНР розпочати війну проти білогвардійців, і вона не обмежувалась галицькими генералами, які підтримували Є. Петрушевича, а знайшла прихильників і серед командування армії УНР. Всупереч заявам військового міністра полковника В. Петрова про готовість армії до війни командарм полковник В. Тютюнник, начальник штабу армії досвідчений генерал В. Сінклер, начальник 1-ї (оперативної) управи полковник М. Капустянський та деякі інші представники командування мали стосовно цього протилежну думку. Деякі вищі українські воєначальники, що більшу частину життя прожили в царській імперії, пере-

Симон Петлюра разом з членами Директорії УНР В. Швецем (зліва) і А. Макаренком (справа) та військовиками

буваючи на російській військовій службі, так і не змогли перебороти в собі почуття російського патріотизму. А дехто з середньої і вищої командної ланки взагалі потрапив до української армії випадково і воював проти більшовиків з переконанням, що в такий спосіб наближає час відродження „великої Росії”. Військові фахівці неукраїнського походження фактично усунулись від виконання своїх обов’язків. Значні успіхи ЗСПР на більшовицькому

фронті виглядали як початок відродження „єдиної і неподільної Росії”. Така атмосфера сприяла деморалізації в середовищі вищого українського військового командування. В успіх війни проти білогвардійців, на боці яких було військовоцарство, величезні ресурси й всесильна Антанта, майже ніхто не вірив.

Також давався взнаки не зовсім вдалий кадровий добір вищого військового керівництва, визначений Головним отаманом С. Петлюрою знач-

Голова Директорії, Головний отаман військ УНР Симон Петлюра. Серпень 1919 р. Світлини зі збірки Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України надав редакції „ВІА” Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного

ною мірою під тиском Є. Петрушевича. Так, військовий педагог і вчений, генерал М. Юнаків до свого призначення начальником Штабу Головного отамана обіймав посаду помічника начальника Головної геодезичної управи й ніщо в його попередній службі не виказувало, що це талановитий воєначальник. На фоні генерала М. Юнакова й назагал безбарвного підполковника К. Долежля вирізнявся здібний генерал В. Курманович, який прийшов до

Штабу Головного отамана з Начальної команди Галицької армії (НКГА). Але він був рішуче настроєний проти війни з А. Денікіним і не хотів брати в ній участі. Саме з таким вищим командним складом фактичний верховний головнокомандувач С. Петлюра мав намір – разом з ним чи всупереч йому – виграти війну проти російських білогвардійців.

Стратегічне становище українських армій ускладнювалося наявністю кількох фронтів. На лінії Но-

воград-Волинський – Житомир бої проти більшовиків вела 35-тисячна армійська група полковника А. Вольфа в складі 1-го, 2-го Галицьких корпусів і групи Січових стрільців. Зазнавши тяжких втрат і здавши ворогові Житомир, війська полковника А. Вольфа в середині вересня 1919 р. відступили на лінію Шепетівка – Полонне – Бердичів⁹. І хоч після цього на фронті запанувало затишся, частини й далі лишались на позиціях у повній боєготовості.

Фронт Ружин – Погребище – Монастирище займала армійська група генерала А. Кравса в складі 3-го Галицького корпусу й Запорізької групи, разом вона налічувала понад 15 000 вояків. Війська А. Кравса були деморалізовані відступом з-під Києва, а також виснажені боями з південною групою 12-ї більшовицької армії, що відступала на північ. Вони мали на озброєнні лише до 5 000 багнетів, 7 000 рушниць, 500 шабель, 200 кулеметів і 40 гармат. Після прориву більшовиків фронт проти групи генерала А. Кравса остаточно зайняли російсько-білогвардійські війська, у локальних сутичках з якими минула вся перша половина вересня 1919 р.

Безпосередньо проти білогвардійців уже тривалий час займали фронт частини, що діяли на уманському й одеському напрямках. Вони не були об'єднанні в армійську

групу й підпорядковувались штабові армії УНР, до складу якої здебільшого й належали. У районі Монастирище – Умань перебувала Київська група армії УНР під командою отамана Ю. Тютюнника (2 500 бійців), найгірше забезпечена зброєю та амуніцією¹⁰. В Умані й далі на південний схід від міста розташовувались частини 1-ї бригади Українських січових стрільців (УСС), перекинута сюди зі складу 2-го Галицького корпусу; бригада мала понад 3 000 вояків. Район Гайворон – Піщана займали галицька 11-та Стрийська бригада отамана К. Шльосера (до 2 000 бійців) і 9-та Залізнична дивізія армії УНР (1 500 вояків) під командою полковника П. Кудрявцева. У районі Балта – Любашівка – Ананьїв – Бірзула розташувались дивізії Волинської групи армії УНР під командою отамана П. Бонч-Осмоловського (5 000 вояків)¹¹. У безпосередньому запіллі цих військ, на відпочинку, перебували 2-га дивізія силою в 1 000 вояків (Рудниця – Кодима) і 3-тя Залізна дивізія, що мала понад 4 000 бійців (Гайсин – Теплик)¹². Отже, як не рахувати виснаженої попередніми боями з більшовиками 3-ї Залізної дивізії і 2-ї дивізії, що наново формувалася, українські війська на фронті Монастирище – Умань – Гайворон – Любашівка – ст. Мордарівка мали понад 13 000 вояків. Проте внаслідок не-

стачі зброї та амуніції в розпорядженні цих частин було не більш як 5 000 багнетів, 6 500 рушниць, 500 шабель, 250 кулеметів та 70 гармат. Бойовий стан їх погіршувався ще й внаслідок пошесті тифу, що охопила війська. Погане матеріальне забезпечення, брак потрібної кількості одягу, амуніції та медикаментів створювали антисанітарні умови, ідеальні для поширення хвороби. З частин Київської групи щодня до шпиталів тоді відправляли близько 50 хворих на тиф вояків¹³. Такі тривожні симптоми спостерігались і в інших бригадах та дивізіях. У 1-й бригаді УСС кожного дня до польової лічниці відсилали пересічно 70–100 хворих¹⁴.

У середині вересня 1919 р. до Умані з південного сходу наблизились загони повстанської армії анархіста „батька” Н. Махна, витіснені білогвардійцями з району Помічна – Єлисаветград – Вознесенськ¹⁵. На той час махнівці вже розірвали свій союз з більшовиками й самостійно боролися проти білогвардійських військ, маючи у своїх лавах до 20 000 бійців¹⁶. У минулому вони не раз билися проти армії УНР на боці більшовиків, та цього разу, натрапивши в районі Умані на частини 1-ї бригади УСС, махнівці не виявляли ворожості¹⁷. Командування повстанців на чолі з Н. Махном вирідило до штабу армії УНР делегацію для укладення угоди про військову спів-

працю в боротьбі проти білогвардійців. Головною проблемою махнівців була велика кількість поранених і хворих бійців, які не мали потрібної медичної допомоги¹⁸. Саме величезний обоз сковував рухливі повстанські загони, позбавляючи їх маневровості й швидкості, і змушував уникати значних боїв з ворогом. А водночас це робило їх поступливішими в переговорах з українським командуванням, що розпочалися у Жмеринці.

Окремі групи махнівських бійців переходили на бік української армії, де й продовжували свою військову службу. Скажімо, більш як 200 повстанців влилися до 2-го Переяславського кінного ім. М.Залізняка полку¹⁹. Та в цілому махнівська повстанська армія потребувала відпочинку й реорганізації, без чого не могла відновити своєї боєздатності. Уряд УНР і військове командування розуміли неможливість політичної угоди з махнівцями, що діяли під чорними прапорами анархії без жодних національних гасел. Штаб армії УНР прагнув укласти з Н. Махном військову угоду для спільної боротьби проти білогвардійців, усвідомлюючи тимчасовість цього союзу.

Такими були склад і сили українських військ у середині вересня 1919 р. Як бачимо, внаслідок скрутної ситуації з матеріальним забезпеченням армії боєздатність частин

реально була далеко меншою від можливої при такому кількісному складі. Цих проблем не мали білогвардійці, яким усе потрібне військове майно постачали держави Антанти. З'єднання ЗСПР, що займали український фронт, були добре укомплектовані й матеріально забезпечені.

У південно-західній частині Київщини проти української групи генерала А. Кравса розташовувались війська Добровольчої армії. Лінію Фастів – Біла Церква – Володарка займала 2-га Терська пластунська бригада полковника В. Белогорцева (1 500 вояків). Бригада мала передусім убезпечувати ліве крило Добровольчої армії од військ 12-ї російсько-більшовицької армії, що діяли в районі Житомир – Коростень. Це цілком очевидне завдання диктувалось перебігом подій на головному для білогвардійців напрямку наступу – московському. Саме тому 2-га Терська пластунська бригада так неохоче вв'язувалась у сутички ще й з іншим супротивником – українськими частинами. У районі Жашків – Тальне перебували частини 5-ї дивізії 2-го армійського білогвардійського корпусу під командою генерала П. Оссовського, що налічували понад 3500 вояків. 5-ту дивізію було тимчасово, в оперативному відношенні, виділено з-під командування 2-го армійського корпусу й

підпорядковано штабу білогвардійських військ Новоросійської області. Саме на „Новоросійську армію” головнокомандування ЗСПР і поклато проведення операцій проти українських військ.

Війська Новоросійської області, згідно з наказом головнокомандувача ЗСПР генерала А. Денікіна від 2 вересня 1919 р., створювались на базі розташованого на теренах Херсонщини білогвардійського 3-го армійського корпусу генерала Н. Шиллінга. Управління корпусу переформувалось на командування військами області й перебувало в Одесі. Командувачем було призначено генерал-лейтенанта Н. Шиллінга, його начальником штабу – генерал-майора В. Чернавіна. Посаду генерал-квартирмейстра обійняв здібний генштабіст полковник Г. Коновалов. Інспектором артилерії новоросійських військ ЗСПР став генерал-майор Пап-Федоров²⁰. У серпні 1919 р. білогвардійський 3-й армійський корпус мав 9 000 старшин і вояків. Сподівання командування ЗСПР на великі людські поповнення з Херсонщини не справилились. Мобілізація дала значні результати лише у великих містах (Одеса, Херсон), а також у прилеглих до них районах²¹. Це сповільнювало темпи формування білогвардійських військ Новоросійської області.

Найпотужнішим з'єднанням се-

ред них була 4-та піша дивізія під командою талановитого воєначальника генерала Я. Слащова. Вона мала у своєму складі до 8 000 старшин і вояків. Переслідуючи махнівські загони, її частини зайняли район Тальне – Голованівськ. У районі Голованівськ – Побузьке розташовувалась кінна бригада генерала Н. Склярова (2 000 бійців). Крім цих військ, а також вищезгаданої 5-ї дивізії генерала П. Оссовського, в Одесі перебували ще кілька частин і підрозділів, які планувалося кинути на український фронт (до 2 500 старшин і вояків), а також – як міська залога – караульний полк і запасний батальйон. Усі ці частини щойно формувалися, генерал Н. Шиллінг не поспішав розпочинати бойові дії проти українців. На позиції, до ст. Затиштя, було висунуто лише ескадрон ротмістра О. Ляшкова²². Власне, фронту ще не існувало, білогвардійські частини дістали суворий наказ наразі уникати боїв з українськими військами.

Фаховий старшинський склад, налагодженість постачання й матеріального забезпечення передумовляли високу боєздатність російсько-білогвардійських військ. У частинах не було жодних ознак поширення епідемії тифу чи інших захворювань, від яких так потерпали українські війська. Тож на відміну од становища в українській армії реальна боєздатність білогвардій-

ських частин більше відповідала їхньому кількісному складу.

5-та дивізія генерала П. Оссовського мала понад 3 000 багнетів, 50 кулеметів і 35 гармат, але все ж таки значно поступалася бойовим показникам української армійської групи генерала А. Кравса. 4-та дивізія генерала Я. Слащова налічувала до 7 000 багнетів, 80 кулеметів і 30 гармат, кінна бригада генерала Н. Склярова, переважно кубанська за своїм складом, – 800 багнетів, 1 400 шабель і 50 кулеметів, формовані в Одесі частини, що мали вирушити на фронт, – 400 багнетів, 1 500 шабель, 30 кулеметів і 7 гармат²³. Разом ці війська являли собою серйозну силу, спроможну успішно проводити операції проти зосереджених на лінії Умань – Гайворон – Любашівка – ст. Мордарівка з'єднань української армії. За українцями була тут лише значна вогнева перевага, проте це могло відіграти вирішальну роль хіба що в разі їхнього рішучого наступу. Кількістю багнетів і шабель українські частини значно поступалися білогвардійцям. Втім їхнє командування було занепокоєне присутністю в районі Умані багатотисячної рухливої махнівської кінноти, що загрожувало серйозними неприємностями.

Та якщо на уманському напрямку білогвардійці не поспішали наступати, перегруповуючись і готуючись до важких боїв з маневровими

махнівськими загонами, то на одеському напрямку затишся не тривало довго.

Тут до середини вересня сутичок між українцями і білогвардійцями майже не було. Українські війська не дістали чітких вказівок, тож ставлення до білогвардійців часто визначалося позицією воєначальників на місцях. Так, 13 вересня до зайнятої підрозділами 1-ї Північної дивізії армії УНР ст. Любашівки наблизилась російська стежа, начальник якої ввічливо попросив українського командира покинути станцію. Той не знайшов нічого ліпшого, як задовольнити це прохання²⁴. А проте невдовзі українці знову зайняли Любашівку. Авангард Волинської групи армії УНР просувався до ст. Перехрестівки, яку зайняв 2-й Переяславський кінний ім. М. Залізняка полк під командою полковника М. Аркаса. Полк мав у своєму складі лише 70 кіннотників, 55 напівозброєних вояків і 211 колишніх махнівських повстанців, а також 3 кулемети²⁵. Неподалік, на ст. Затишся, розташувався 5-й Новоросійський ескадрон зведеного драгунського білогвардійського полку під командою ротмістра О. Ляшкова, силою в 326 шабель при 2 гарматах і 12 кулеметах. Обидва командири мали категоричні накази від свого командування уникати будь-яких сутичок. До того ж, полковник М. Аркас і ротмістр О. Ляшков були добре

знайомі ще з часів навчання у військовому училищі. Цього вистачило, щоб О. Ляшков не виставив сторожової охорони довкола своїх позицій²⁶. Протягом кількох днів відносини між обома сторонами були цілком дружніми. 14 вересня, отримавши відомості від селян про те, що білогвардійці збираються наступати, полковник М. Аркас наказав сотні переяславців рекогносціювати ст. Затишся²⁷. Командир розвідчої сотні сотник О. Царенко зрозумів це як дозвіл атакувати й звернувся до своїх вояків з відповідним закликком: „Козаки, переяславці! Перед нами цілий потяг денікінців. Нас мало, але ми сильні духом, сильні вірою в святе діло. Покажіть москалеві, що значить українська шаблюка! Добути, або дома не бути! За волю Батьківщини – з Богом в атаку!”²⁸ Несподівано атакувавши ст. Затишся, переяславці вмиг роззброїли новоросійців. Ротмістр О. Ляшков застрелився в кабінеті начальника станції; його поховали з належними військовими почестями. Забравши полонених і захоплену зброю, переяславці повернулись до ст. Перехрестівки²⁹. Так 14 вересня українці здобули першу значну перемогу над новим супротивником³⁰.

На білогвардійське командування в Одесі звістка про події на ст. Затишся справила неабияке враження. Штаб генерала Н. Шиллінга явно не чекав такої ініціативи від укра-

не чекав такої ініціативи від українців, яких напівпрезирливо називали „більшовиками номер два” і вважали ледь не бандитами. Після консультацій з Таганрогом (ставкою головнокомандування ЗСПР) було вирішено розпочати наступ проти української армії. Звістка про напад на ст. Затишшя викликала сплеск антиукраїнських настроїв серед дислокованих в Одесі білогвардійських частин: „цей зрадницький напад став сигналом для відкриття воєнних дій проти військ Української Народної Республіки. Генерал Денікін наказав негайно перейти в наступ на всьому фронті, зайнятому українськими військами”³¹.

17 вересня 1919 р. з’явився наказ генерала Н. Шиллінга по 3-му армійському корпусові ЗСПР (офіційного наказу по корпусу про його розформування і створення натомість „військ Новоросійської області” ще не було) про перехід у наступ з метою виходу на лінію Калинівка – Вінниця – Жмеринка – Могилів-Подільський³². Частини дістали розпорядження: „зустрічаючи війська Петлюри, пропонувати їм роззброїтися або покинути територію, зайняту Добрармією. У разі невиконання цих вимог поводитися з ними як з супротивником. При цьому належить усіляко затягувати переговори й з’ясувати обличчя петлюрівців та ставлення їх до нас”³³. Розпочинаючи нову війну, командування Ново-

російської білогвардійської армії, очевидно, не уявляло її інакше, як своєрідну прогулянку, під час якої „напіврегулярні” „петлюрівські” формування розбігатимуться врозтіч, масово здаватимуться в полон і безупинно розкладатимуться. Принаймні визначений у наказах далекосяжний рубіж виходу військ свідчить саме про це. Наступ мав провадитися з району Тального силами 5-ї і 4-ї піших дивізій, кінної бригади генерала Н. Склярова. Дислоковані в Одесі Кримський і зведений драгунський кінні полки, окремий зведений піший батальйон і легка батарея також готували використати для наступу вздовж залізниці Одеса – Бірзула. Отже, командування Новоросійської армії ЗСПР планувало вже найближчим часом удатися до активних бойових дій на українському фронті.

У Кам’янці-Подільському, як виглядає, це залишилось непоміченим. Війни чекали всі, але подіям на ст. Затишшя ніхто не надав особливого значення. Українські політики були поглинуті внутрішньопартійним протистоянням з галицькою диктатурою, намагаючись переконати диктатора Є. Петрушевича в потребі боротьби проти А. Денікіна; вище військове командування терпляче очікувало результату цих заходів, плекаючи водночас надію, що до війни з білогвардійцями все ж таки не дійде. 17 вересня відбулась дер-

жавна нарада, на якій Головний отаман С. Петлюра поставив питання про необхідність негайно оголосити війну російським білогвардійцям. Є. Петрушевич і генерал В. Курманович одразу ж виступили проти, запропонувавши шляхом певних поступок укласти угоду з генералом А. Денікіним і таким чином порозумітись з Антантою³⁴. Дискусії виявили брак єдності серед учасників наради. Схвалено було лише спроби налагодити контакти з більшовиками. Незадоволений результатами наради, С. Петлюра 17 вересня підписав складену від його імені відозву „До населення всієї соборної України”, у якій рішуче й гостро виступив проти білогвардійців: „Безсоромно, облудливо підходять ці нові кати, й підкравшись, силкуються здавити нас, силкуються скористати з тих успіхів, що ними покрило свій славний шлях наше військо. То взиваючи нас більшовиками, з котрими билось до повної перемоги наше вояцтво, то простягаючи свою криваву руку до порозуміння, ці нові хижаки всякими способами стараються захистити чужу національно нашому народові московську зграю чорносотенців і забезпечити її панування над долею українського народу”³⁵. Білогвардійський режим порівнювався з гетьманом П. Скоропадського, а відтак ознаймлялося, що Директо-

рія і уряд УНР „не припинили й не припинять боротьби проти всіх насильників, були б то большевицькі чи добровольчі банди грабіжників, доки не забезпечать повної свободи, незалежності та добробуту народові України”³⁶.

Того ж дня С. Петлюра відїхав на фронт, у район Гайсин – Умань. Спочатку Головний отаман відвідав Гайсин. 19 вересня він прибув до Умані, де оглянув частини 1-ї бригади УСС. Як свідчить його ад’ютант сотник О. Доценко, „ця подорож переконала Головного отамана, що національна свідомість населення виявляється ясно і твердо і що українська влада є широко популярна, а це все служить запорукою успіху українського війська проти Денікіна”³⁷.

Тим часом, готуючись розв’язати бойові дії на південних теренах України, білогвардійське командування одночасно вирішило провести силами 2-ї Терської пластунської бригади демонстрацію наступу на київському фронті. На відтинку 3-го Галицького корпусу генерала А. Кравса почастишали збройні сутички з терцями. Показовий запис з’явився 19 вересня в деннику Начальної команди Галицької армії: „Відношення наших частин до Добрармії зачинають поволі прояснюватися в сторону ворожих ділань обох армій. Непримириме становище добровольців спонукає нас кинути всі згляди супроти них, а

Денікін зі своєю армією виростає по волі з неутрального чинника на нового, поважного ворога України, якому на примирення ми можемо простягнути тільки меч”³⁸.

19 вересня білогвардійці зайняли Сквиру й Паволоч. Відділ, що спробував захопити Верховню, вогнем галицької артилерії був відкинутий до Наволочі. Наступного дня українські стежі застали Сквиру вільною від ворога. 21 вересня³⁹ один з терських батальйонів захопив Кам’янку, примусивши відступити український панцерний потяг. Генерал А. Кравс отримав зі Штабу Головного отамана наказ: з метою утримання позицій приступити до окопування частин, побудови опорних пунктів і загорож з колючого дроту⁴⁰. У ставці припускали, що ворог наступатиме на Козятин.

Звичайно, зв’язані більшовиками білогвардійські частини в районі Київ – Біла Церква не збирались атакувати ще й українські війська. Вони мали інше завдання – своїми діями прикувати армійську групу А. Кравса до цього району, щоб не допустити перекидання її частин на південь. Можна сказати, що цієї мети білогвардійцям удалося досягти.

20 вересня С. Петлюра від’їхав з Умані до Кам’янця-Подільського. Він відвідав у Жмеринці штаб армії УНР, де разом з командармом В. Тютюнником підписав угоду про спів-

працю з представниками махнівського командування⁴¹. Сторони зобов’язувались спільно провадити боротьбу проти білогвардійських військ. Армія УНР надала махнівцям 125 000 набоїв безвідплатно, ще 575 000 набоїв було продано їм за 50 000 крб.⁴² Для відпочинку й реорганізації махнівській повстанській армії відводились терени в районі с. Текуча, на південь від Умані. Махнівці також передали до військових українських шпиталів більш як 3 000 своїх хворих і поранених бійців⁴³.

21 вересня Н. Махно наказав своїм частинам перегрупуватися так, щоб бути готовими до початку бойових дій проти білогвардійців спільно з українськими військами⁴⁴. Союз армії УНР з махнівцями, до речі, не пройшов повз увагу білогвардійського командування. Не знаючи його обставин і умов, російські воєначальники серйозно стривожилися, не без підстав побоюючись високобоездатної махнівської кінноти. Втім у штабі української армії щодо цього союзу не було жодних ілюзій. „Сам Махно і його відділи не визнають жадної влади та противні їй по самій своїй природі, нездатні стати в підлеглість Урядові та командуванню УНР навіть коли б у них було на це щире бажання”, – йшлося в доповіді контррозвідувального відділу на ім’я начальника Штабу Головного отамана генерала М. Юнакова⁴⁵. Визнав-

ши махнівські загони за озброєні бандитські формування, автор доповіді радив якомога швидше позбутися повстанців, відтиснувши їх у білогвардійське запілля. Справді, махнівці особливо не приховували свого несприйняття ідеалів української революції та національно-визвольної боротьби – жмеринська угода була для них вимушеним кроком. Відтак союз махнівців з українською армією явно не обіцяв бути довговічним.

Повернувшись з фронту до Кам'янця, С. Петлюра, як зазначає О. Доценко, „міг засвідчити Правительству УНР, що настрої війська виявився цілком певним щодо своїх сил та досягнення мети, а надзвичайно ворожим відносно Добровольчої армії”⁴⁶. Важко сказати, наскільки таку інформацію сприймали Є. Петрушевич та його оточення, проте настроям, що панували в урядових колах УНР, вона цілком відповідала. Не без відома уряду 20 вересня з'явилася відозва Центрального українського повстанського комітету „До селян і робітників України”, у якій наказувалося „всім організованим повстанським силам негайно виступити оружно проти золотопогонних грабіжницьких банд царського генерала Денікіна”⁴⁷. Автори відозви закликали український нарід до загального повстання проти російсько-білогвардійських окупантів.

У цей час штаб генерала Н. Шиллінга розробив план першої операції на українському фронті, метою якої було захопити район Балта – Бірзула – Ананьїв. Українські частини планувалось оточити й розбити двома одночасними ударами з Одеси й Голти. Своєю чергою цей наступ мали підтримати війська генерала Я. Слащова активними діями на Умань – Христинівку.

Важливий залізничний вузол, район Балта – Бірзула – Ананьїв, займала Волинська група армії УНР, що складалася з боездатної 1-ї Північної дивізії генерала П. Єрошевича, трохи слабшої 4-ї Сірожупанної дивізії полковника В. Грудини, 2-го Переяславського кінного полку полковника М. Аркаса та кількох панцерних потягів. Командувачем групи був отаман П. Бонч-Осмоловський, що за весь час війни нічим себе не виявив, а начальником штабу – талановитий генштабіст полковник Є. Мешковський, дуже невдоволений відсутністю чітких вказівок зі ставки про ставлення до білогвардійців. Бірзулу, Балту, Ананьїв та довколишні райони займали частини 4-ї Сірожупанної дивізії силою в 1600 вояків при 700 багнетах, 100 шаблях, 30 кулеметах і 4 гарматах⁴⁸. На лінії Любашівка – Піщана розташувалась 1-ша Північна дивізія, що налічувала до 2000 вояків при 900 багнетах, 100 шаблях, 60 кулеметах і 20 гарматах. Переяславці

полковника М. Аркаса (250 шабель) займали ст. Мордарівку.

Одеська група білогвардійців, що розгорнула наступ безпосередньо на Бірзулу – Ананьїв, складалася з окремого зведеного пішого батальйону генерала А. Розеншильд-Пауліна (400 багнетів), зведеного драгунського полку полковника Г. Лермонтова (500 багнетів і шабель) та панцерного потяга „Новороссія”. З Голти наступ на Балту – Бірзулу мали вести щойно збудований у севастопольських майстернях панцерний потяг „Коршун” і переміщений з Миколаєва 3-й батальйон Сімферопольського старшинського полку (600 багнетів) під командою полковника Робачевського⁴⁹. Якщо українські частини розташовувались розтягнутою лінією вздовж позицій, то їхній супротивник збирався діяти короткими зосередженими ударами на найголовніших залізничних напрямках.

20 вересня білогвардійський зведений драгунський полк швидкою атакою вибив з Ананьєва нечисленні підрозділи сірожупанників і захопив місто⁵⁰. 10-й і 12-й Сірожупанні полки зайняли позиції на північ і на захід від Ананьєва, щоб перешкодити дальшому просуванню ворога. 11-й Сірожупанний полк приєднався до сил полковника М. Аркаса на ст. Мордарівці. Одночасно сірожупанники, помітивши прибуття до Голти

білогвардійських підрозділів, зруйнували залізницю в районі ст. Врадіївки. Це на певний час затримало сімферопольців. Та 21 вересня окремий білогвардійський батальйон генерала А. Розеншильд-Пауліна вступив у бій за ст. Мордарівку з 11-м Сірожупанним і 2-м Переяславським кінним полками. Вдалим влучанням білогвардійці вивели з ладу панцерний потяг „Вільна Україна” і, здійснивши обхід, змусили загін полковника М. Аркаса відступити⁵¹. Наступного дня ворог відтіснив майже вдвічі сильніші українські частини до Бірзули. Щоб усунути загрозу прориву на лівому крилі, зі штабу Волинської групи командир 1-ї Північної дивізії генералові П. Єрошевичу наказали повернути в руки українців Ананьїв. Звичайно, дивізія без особливих зусиль могла б викинути з міста російську кінноту, проте П. Єрошевич, ретельно обміркувавши ситуацію, вирішив, що Ананьїв є „стратегічною пасткою”. Замість перейти в наступ він наказав своїм частинам... відступити. За його розпорядженням основні сили 1-ї Північної дивізії відійшли до с. Бакші – за 30 кілометрів на північ від Ананьєва! Тут він збирався зустріти супротивника „у вигідних умовах”⁵². Про те, у які невідповідні умови це поставило 4-ту Сірожупанну дивізію і загін полковника М. Аркаса, генерал П. Єрошевич, очевидно, не подумав.

22 вересня білогвардійці, полагодивши залізницю біля ст. Врадівки, розгорнули наступ з Голти на ст. Любашівку. Підрозділи 3-го Подільського полку 1-ї Північної дивізії, що перебували на станції, з боєм відступили⁵³. При цьому в залізничну катастрофу потрапив ешелон з військовим майном 1-ї Північної гарматної бригади⁵⁴. Спроба подільців разом з кінною сотнею 10-го Сірожупанного полку контратакувати сімферопольців, підтримуваних панцерним потягом „Коршун”, була безуспішною. Так само загін полковника М. Аркаса не зміг відкинути білогвардійців з-під Бірзули.

Здійснений без будь-яких серйозних підстав відступ 1-ї Північної дивізії до району с. Бакші поставив під удар решту з'єднань Волинської групи. На вимогу отамана П. Бонч-Осмоловського штаб армії УНР почав перекидати під Ананьїв частини новосформованої 2-ї дивізії (близько 1 000 погано забезпечених зброєю і амуніцією вояків). Бої не припинялись, але командування сподівалося втримати Балту й Бірзулу.

Тож війна розпочалася. 22 вересня, у день зайняття Любашівки, на засідання уряду УНР терміново прибули С. Петлюра й І. Мазепа, які повідомили міністрів про останні події на фронті. Та навіть це не спонукало Є. Петрушевича до рішучих кроків. Далі зволікати було годі.

Уряд вирішив розпочати бойові дії, хай і без підтримки Галицької армії. Було ухвалено видати наступного дня відозву до населення, у якій зазначити доконечну потребу „повного об'єднання всіх українських національних сил для рішучої боротьби проти окупації військами Денікіна території України” і надіслати з цього приводу ноту до держав Антанти⁵⁵. Звичайно, розпочинати війну без згоди Є. Петрушевича було досить ризиковано, бо УГА могла й не надати допомоги. Проте тут втрутився випадок.

22 вересня українські вояки перехопили наказ по 3-му армійському російсько-білогвардійському корпусі від 17 вересня про загальний наступ проти української армії⁵⁶. Документ було терміново доставлено до Штабу Головного отамана, а про його зміст повідомлено уряд і політичні кола в Кам'янці-Подільському. 23 вересня відбулося засідання Директорії, уряду УНР і представників галицької диктатури на чолі з Є. Петрушевичем. Сумнівів не залишалось: російські білогвардійці не мають наміру йти на жодні компроміси з українським національно-визвольним рухом і відкривають бойові дії проти української армії. Цього разу це зрозумів і Є. Петрушевич. На державній нараді, що відбулася того ж дня, було одногосно ухвалено негайно

оголосити війну Збройним силам Півдня Росії⁵⁷.

Штаб Головного отамана одразу ж дістав відповідні розпорядження. Проте цим не обмежились. С. Петлюра вже давно збирався звільнити з посади командувача армії УНР полковника В. Тютюнника, що не був прихильником нової війни. Щоправда, відчувався брак воєначальників, готових перейняти на себе відповідальність за командування армією в безнадійних, як вважалось, умовах війни проти білогвардійців. З-поміж потенційних кандидатур на цю посаду вирізнявся генерал М. Омелянович-Павленко як найбільш здібний і досвідчений, однак до нього не був прихильний Головний отаман⁵⁸. 23 вересня С. Петлюра видав наказ про звільнення В. Тютюнника з посади; його було призначено військовим експертом до дипломатичної місії в Польщу⁵⁹. Новим командармом став полковник В. Сальський, який перед цим командував Запорізькою групою армії УНР. Очікувалися й інші кадрові зміни. Начальник штабу армії генерал В. Сінклер, як і багато інших військових фахівців, усе ще вагався, не маючи бажання воювати проти російських білогвардійців (і він числився тимчасовим виконувачем обов'язків). Колишній начальник 1-ї управи штабу армії полковник М. Капустянський, звільнений 22 вересня до резерву за власним бажан-

ням, все ж таки у вирішальний момент передумав і повернувся на посаду⁶⁰. Таких прикладів було чимало. „Я вимагаю найвищого напруження праці, я вимагаю жорстокої кари за саботаж та в'ялість в праці, – заявив С. Петлюра на державній нараді 25 вересня в Кам'янці-Подільському. – Нехай всі почувають, що момент визначний... Отже, кличу всіх до надзвичайного напруження сил!”⁶¹

24 вересня від імені Директорії, Є. Петрушевича й уряду УНР було видано декларацію „Від Правительства Соборної України”, якою оголошувалось війну російській армії генерала А. Денікіна. У декларації повідомлялося про національне й соціальне поневолення, що його несли українському народові білогвардійці, а також про те, що „народна власть України буде до кінця боротися за нашу державну незалежність, свободу й народні соціально-економічні реформи”⁶². Декларація закликала нарід відстояти здобутки національної революції: „Народе Український! Настав слухний час. Всі, хто має силу й любов до свободи, в кому не згасло устремління до землі і волі, кому дорога демократична Єдина Соборна Українська Народна Республіка, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом”⁶³.

Тим часом командир 4-ї російсько-білогвардійської дивізії Я. Сла-

щов, якому було підпорядковано також козачу бригаду генерала Н. Склярова і 5-ту дивізію генерала П. Оссовського, підтримав дії одеської групи білогвардійців під Бірзулою – Балтою активним наступом на Умань – Христинівку. Я. Слащов прагнув насамперед оточити й знищити махнівські загони під Уманню⁶⁴. 23 вересня наступ з Тального на Умань розгорнули полки 5-ї білогвардійської дивізії. Їх стримували курені 1-ї бригади УСС отамана О. Букшованого. На залізниці Умань – Тальне панцерний потяг ворога „Генерал Гейман” відтіснив українські панцерники „Вірний син України” та „Хортиця” до ст. Поташ⁶⁵. Одночасно з Новоархангельська позиції Українських січових стрільців атакували частини 4-ї білогвардійської дивізії. Сили були надто нерівні. Українські вояки розпочали відступ, ледь стримуючи ворога. Та долю Умані остаточно вирішили 1000 кінних козаків генерала Н. Склярова, які здійснили обхід з півдня і 24 вересня раптовою атакою захопили місто, вийшовши в запілля отаманові О. Букшованому. Бригада УСС, зазнавши тяжких втрат, відступила на лінію Паланка – Верхнячка⁶⁶. У районі Острівець – Коржеве чимало січовиків були оточені й потрапили до полону.

В оточення фактично потрапляли й махнівці. Ударом у північно-за-

хідному напрямку вони могли допомогти 1-й бригаді УСС, відтягнувши на себе козачі частини й 4-ту білогвардійську дивізію, проте не зробили цього. Як показали наступні події, Махно мав зовсім інші плани. До речі, 25 вересня в штаб отамана О. Букшованого прибула делегація від 5-ї російсько-білогвардійської дивізії та козачих частин, які заявили, що хочуть лише розігнати „банди Махна” й борються за свободу своїх областей⁶⁷. Російські представники повідомили, що їхні війська прагнуть відновити лад на всіх теренах колишньої Російської імперії за допомогою союзників, а відтак Установчі збори остаточно вирішать питання про самовизначення окремих народів. Делегація попросила січовиків дати їй українську програму. Але О. Букшований не став розвивати „переговори”, розуміючи несерйозність їх.

Поки Я. Слащов, здобувши Умань, готувався розгромити махнівців і наступати на Христинівку, справи в отамана П. Бонч-Осмоловського під Балтою і Бірзулою склалися геть погано. Коли 2-га дивізія займала під Ананьєвом позиції переміщеного до Бірзули 10-го Сірожупанного полку, зведений драгунський білогвардійський полк спромігся прорватися на Балту. Вибивши незначні підрозділи 1-ї Північної дивізії зі ст. Балта, білогвардійці захопили панцерний потяг

і вночі проти 25 вересня захопили місто⁶⁸. Тим часом 3-й батальйон Сімферопольського старшинського полку разом з панцерним потягом „Коршун” зайняв Заплази, Ананьїв і Новоолександрівку⁶⁹.

У Бірзулі перебувала 4-та Сіро-жупанна дивізія полковника В. Грудини й 3 панцерні потяги. На сході й півночі позиції займали розтягнутою лінією частини 2-ї дивізії, які на перші ж звістки про втрату Балти почали квапливо відтягуватись до Слобідки, побоюючись потрапити в оточення. Окремий зведений батальйон генерала А. Розеншильд-Пауліна, що наступав на Бірзулу з Одеси, був підсилений Кримським кінним полком (400 бійців при 12 кулеметах), який спочатку було кинуто проти повстанських загонів, що діяли в районі Бірзула – Окни – Дубоссари. Ці загони завдавали білогвардійцям помітних втрат⁷⁰. При цьому, щоправда, озброєні селяни нападали й на українські частини, як це сталося, наприклад, у с. Пасецелах, де повстанці практично повністю розгромили розташований там 12-й Сірожупанний полк⁷¹.

Зайняття ворогом Балти командир 4-ї Сірожупанної дивізії полковник В. Грудина розцінив як сигнал до відступу. 25 вересня дивізія дістала наказ відійти з Бірзули до ст. Борщі⁷². Планомірно, похідними колонами розпочали сірожупанники від-

ступ уздовж залізниці, аж раптом від ст. Балта з'явився панцерний потяг ворога „Коршун”, що переслідував 2 українські панцерні потяги. Посіявши паніку в лавах українських вояків несподіваним гарматним вогнем, „Коршун” попрямував до Бірзули. Покинуті командирами українські панцерні потяги, що опинилися в Бірзулі в пастці, дісталися білогвардійцям з окремого зведеного батальйону генерала А. Розеншильд-Пауліна, який увечері 25 вересня наспів до залишеної українцями станції⁷³. „Коршун” разом з 3-м батальйоном Сімферопольського офіцерського полку просунувся до ст. Борщі⁷⁴. Деморалізовані частини 4-ї Сірожупанної дивізії розташувалися в районі ст. Слобідка.

Захоплення Балти й Бірзули означало перехід під контроль білогвардійців важливого залізничного вузла на півдні України. З білогвардійських частин, що діяли тут, було створено зведений („дністерський”) загін під командою генерала А. Розеншильд-Пауліна. До складу загону ввійшли Кримський і зведений драгунський кінні полки, окремий зведений батальйон, батарея 4-ї гарматної бригади, панцерні потяги й автопанцерники (3-й батальйон сімферопольців незабаром від'їхав до Голти). Загін мав наступати на Крижопіль – Вапнярку. Безпосередньо вздовж залізниці просувався

зведений батальйон, ліве крило якого прикривали 3 кінні ескадрони Кримського полку, а праве – зведений драгунський полк з доданими 2 пішими ескадронами Кримського кінного полку й прибулими з Одеси дивізіоном ротмістра Двойченка та гірськомусульманською сотнею. Разом це угруповання налічувало до 1 100 багнетів і 650 шабель, що становило досить серйозну бойову силу. Командування Волинської групи сподівалось самостійно протистояти їй головним чином силами 1-ї Північної дивізії. „Розважний” генерал П. Єрошевич, що, як виглядає, не знав інших наказів, крім відступу, замість допомоги сірожупанникам у критичний момент під Балтою – Бірзулою, відвів 1-шу Північну дивізію ще далі на північ, у район Піщана – Ольгопіль⁷⁵. Моральний стан вояків 1-ї Північної дивізії, яка раз у раз відступала в „ліпші стратегічні умови”, почав занепадати. „Мрячив дощ, болото було страшенне. Люди насилу представляли ноги. День і ніч приходилося відступати, і коли в с. С. було наказано затриматись і дати бій, то всі були раді: „хоч ворога побачимо, – казали козаки, – а то тікай казна від кого”, – згадував згодом учасник подій⁷⁶. У штабі Волинської групи таку обережність командира дивізії було оцінено негативно, і з наказу отамана П. Бонч-Осмоловського

П. Єрошевича звільнено з посади й відправлено в ставку головнокомандування. Основні сили 1-ї Північної дивізії зосередилися на лінії Чечельник – Кодима, позиції перед нею в районі с. Обжилого зайняла 2-га дивізія. 900 багнетів 1-ї Північної, 600 багнетів 4-ї Сірожупанної і до 500 багнетів 2-ї дивізії при незначній кількості кінноти (за винятком деморалізованого 2-го Переяславського кінного полку), але значній вогневій перевазі мали зупинити подальше просування ворога.

26 вересня відновили наступ білогвардійські війська генерала Я. Слацова. 5-та дивізія генерала П. Оссовського з Умані атакувала Христинівку⁷⁷. Опір їй чинили ослаблені частини 1-ї бригади УСС, яких з півдня підтримувала галицька 11-а Стрийська бригада отамана К. Шльосера. 27 вересня ворог здобув Христинівку. Січовики відступили до Івангорода, стрийці зайняли лінію Янів – Комарівка⁷⁸. Як твердила російська преса, на станції до рук білогвардійців потрапили ешелони з 25 паротягами й 75 вагонами з різноманітним майном, яке українські вояки не встигли евакуювати⁷⁹. Проте найважливіші події того дня відбулися на південь від Умані, у районі сіл Ольшанка – Острівець – Рогове. Саме тут перебували більш як 10 000 махнівських повстанців, цілковито оточених бі-

логвардійцями. Кіннота генерала Н. Склярова відрізала їх від зв'язку з українськими військами: 42-й Донський і 2-й Лабінський кубанські кінні полки (до 700 шабель, 1000 багнетів) наступали на махнівців з півночі й заходу. Зведені полки 13-ї і 34-ї дивізій (5500 багнетів), що становили основні сили 4-ї російсько-білогвардійської дивізії, разом з 2-м Таманським кінним полком (700 шабель) атакували позиції повстанців з Голованівська. Сімферопольський офіцерський полк (1150 багнетів) утримував с. Перегонівку⁸⁰. У боях, які тривали до 25 вересня, білогвардійці поступово стискали кільце оточення довкола махнівців, що безуспішно намагалися його розірвати. 26 вересня махнівці нарешті відкинули зведений полк 13-ї дивізії генерала П. Ангуладзе на північний схід і навалилися всією силою своєї кінноти на сімферопольців⁸¹. Цілий день 27 вересня під Перегонівкою точився запеклий бій, у якому білогвардійці зазнали значних втрат убитими й пораненими. Зламавши опір ворога, махнівці до вечора 27 вересня вийшли до річки Синюха⁸². Так вони змогли прорватися з кільця оточення на схід. 28 вересня в таборі на р. Синюсі відбулося засідання Революційної військової ради й штабу армії, на якому було вирішено пробиватись на рідну Катеринославщину, що мала стати

базою для подальшого розгортання повстанської армії. Пізно ввечері того ж дня махнівські загони вирушили на південний схід, залишаючи позаду розбиті білогвардійські роти й короткотривалий військовий союз з армією УНР, що так ніколи більше й не відновився.

Після здобуття христинівського залізничного вузла й невдалої спроби знищити махнівців генерал Я. Слащов зупинив даліше просування своїх військ. Виснажені запеклими боями частини потребували відпочинку. Окремі підрозділи й поріділий Сімферопольський полк відводилися до Голти⁸³. Для переслідування махнівців було створено окремий загін генерала Черського, до складу якого увійшов і відкликаний з Бірзули 3-й батальйон сімферопольців.

Лише на одеському напрямку наприкінці вересня бої не вщухали. Не даючи Волинській групі ні дня перепочинку, на Крижопіль – Вапнярку наступали білогвардійські війська генерала А. Розеншильд-Пауліна. Безперервними наскоками російські улани посіяли неймовірну паніку серед частин 2-ї дивізії, які й так не відзначалися особливою боєздатністю. 27 вересня білогвардійці захопили ст. Слобідку⁸⁴. Під тиском ворожого Кримського кінного полку 4-та Сірожупанна дивізія відступила до ст. Лабушної⁸⁵. Таким чином, з'єднання Волинської

групи перебували в безперервному відступові, дедалі більше втрачаючи боєспроможність. Так, частини 1-ї Північної дивізії відступали майже без боїв, за найменших ознак появи ворожої кінноти⁸⁶. 29 вересня отамана П. Бонч-Осмоловського звільнено з посади командувача Волинської групи. На його місце призначено досвідченого воєначальника полковника О. Загородського, що в цей час тимчасово виконував обов'язки командувача Запорізької групи армії УНР⁸⁷. Саме йому й було доручено рятувати ситуацію на одеському напрямку до підходу підкріплень.

Відчутні поразки, що їх зазнала армія УНР, і втрата важливих залізничних вузлів показали вищому українському командуванню всю серйозність становища. 26 вересня воно почало перекидати до Липовця 8-му Запорізьку дивізію з київського фронту, щоб убезпечити Вінницю від ворожого наступу з Христинівки; дивізія остаточно скупчилась у Липовці 30 вересня⁸⁸. Ще раніше до Жмеринки переведено 7-му Запорізьку дивізію, безпосередньо під команду штабу армії УНР. 28 вересня Штаб Головного отамана віддав розпорядження зняти з фронту 11-ту Стрийську бригаду, що поверталася в розпорядження Начальної команди Галицької армії. Стрийців було відведено до Вінниці. Натомість зі

складу військ генерала А. Кравса до армії УНР повернуто Запорізьку групу, яку й планувалося перекинути на південний фронт. Новим командувачем її було призначено генерала М. Омеляновича-Павленка⁸⁹. З 29 вересня армійська група генерала А. Кравса вважалася розформованою. На 3-й Галицький корпус покладалося завдання охороняти лінію Погребище – Липовець. У районі Козятин – Погребище перебували з'єднання 1-го Галицького корпусу полковника О. Микитки, у Бердичеві зосереджувався 2-й корпус УГА полковника А. Вольфа. Розмежувальною смугою між Галицькою армією і армією УНР стала лінія Браїлов – Липовець⁹⁰.

Зняття з фронту 11-ї Стрийської бригади відкривало ворогові ліве крило 9-ї Залізничної дивізії армії УНР і вона мусила відступити з Гайворона за Бершадь. Через це в безпосередній бойовий контакт з білогвардійськими частинами потрапила 3-тя Залізна дивізія, розташована в районі Гайсина. У містечку Теплик перебував її авангардний 8-й Чорноморський полк під командою полковника М. Крата, підрозділам якого довелось вибивати передові стежі супротивника з с. Розсоші⁹¹. Отже, фронт армії УНР наприкінці вересня протягнувся вздовж лінії Липовець – Монастирище – Теплик – Бершадь – Чечельник – с. Лабушна.

Вересневі бої скінчилися для армії УНР поразкою (Галицька армія в них участі не брала). Причини цього були різні. Якщо на уманському напрямку українські частини відступали під тиском значно більших сил ворога, то на одеському події розгортались якраз навпаки – з'єднання Волинської групи, хоч чисельно й переважали білогвардійців, діяли мляво та нерішуче, внаслідок чого й зазнавали раз у раз поразок. Головна причина військових невдач полягала, звичайно, в діях командування. Власне кажучи, війська в ті дні не мали повноцінного військового керівництва. Ставка Головного отамана доручила їх проведення штабові армії УНР і до самого кінця операцій майже нічим не нагадувала про своє існування. А командування армії УНР перебувало в кризовому стані через відсутність... командувача. Полковник В. Тютюнник вважав нову війну непосильною для українського війська і не хотів брати на себе відповідальність за знищення армії. Його звільнили й замінили тимчасовим виконувачем обов'язків генералом В. Сінклером, який з огляду на тимчасовість свого перебування на цій посаді також не приймав принципово важливих рішень. Така ситуація спостерігалась і в роботі штабу, армії. Новий командарм, полковник В. Сальський, прибув до Жмеринки

вже в останніх днях вересня – надто пізно, щоб виправити становище на фронті. До того ж, він був гарний штабний працівник, але мав лише незначний досвід командування військовим з'єднанням (Запорізька група) і це давало серйозні підстави сумніватись у його спроможності командувати армією. За таких обставин частини виявилися фактично залишеними самі на себе. Волинській групі не пощастило з командним складом – П. Бонч-Осмоловський, П. Єрошевич, В. Грудина заздалегідь були налаштовані на відступ і, здається, ні за яких умов не збиралися діяти інакше. Проте навіть при відступі не було організовано планомірної евакуації і до рук ворога потрапила значна кількість військового майна, нестачу якого так гостро відчувала українська армія. Не було евакуйовано навіть шпиталів з хворими й пораненими, наприклад, у Балті⁹². Вже з перших днів війни окреслилась тенденція до перебільшення українським командуванням сил ворога, що часто й породжувало настрої відступати за будь-яких обставин. Дані української розвідки про кількість і склад білогвардійських військ містили значні помилки й неточності. Так, у відомості, поданій розвідчим відділом 23 вересня 1919 р., сили ворога на південному напрямку оцінювались у 6 200 багнетів і шабель (це

вп'ятеро перевищувало їхню реальну чисельність), на уманському – 11 000 (загалом відповідало дійсності)⁹³. Дуже перебільшувалась вогнева міць супротивника. Та найголовніше – за обрахунками українських розвідників, сили білогвардійців на київському напрямку становили аж 23 000 багнетів і шабель⁹⁴. Це майже втричі перевищувало справжню чисельність на той час усіх російсько-білогвардійських військ Київської області (переважна частина їх перебувала на більшовицькому фронті). Внаслідок цього значні сили української армії – до 13 000 вояків генерала А. Кравса – було прикуто до київського фронту. Жоден курінь з групи А. Кравса не було кинуто проти ворога навіть у вирішальний момент боїв за Умань – Христинівку. Натомість зосередженим на київському напрямку військам довелося пасивно спостерігати бої між більшовиками і білогвардійцями під Києвом, маючи директиву не втручатись і вичікувати⁹⁵.

Чомусь геть бездіяльною була українська військова авіація на чолі з полковником В. Павленком⁹⁶. Понад 20 літаків, об'єднаних у кілька авіазагонів, стояли на подільських летовищах, не беручи жодної участі у військових операціях. Лише одного разу, наприкінці вересня, українські пілоти виконали над Києвом розвідчий лет⁹⁷. Тоді над столицею

було розкидано значну кількість антибілогвардійських прокламацій⁹⁸. І на цьому бойова діяльність військово-повітряних сил армії УНР завершилась.

Галицьке командування було головним противником війни з білогвардійцями, воно не змінило своєї позиції навіть після її оголошення. 28 вересня НКГА направила на ім'я диктатора Є. Петрушевича доповідну записку (основним автором її був начальник штабу армії полковник А. Шаманек⁹⁹) – про становище на фронті й перспективи подальшої боротьби. У записці стверджувалось, що білогвардійська Добровольча армія є дуже потужною збройною силою, якій армія УНР не зможе протистояти; що ж до Галицької армії, то внаслідок епідемії тифу й поганого забезпечення боєздатність її також зменшується. А. Шаманек пропонував кардинально змінити політику й піти на угоду з А. Денікіним, запевнивши диктатора, що особливий склад УГА поставиться до цього з розумінням¹⁰⁰. Проте Є. Петрушевич не пішов на такий крок, хоч у цілому й поділяв настрої своїх підлеглих.

У кінці вересня – на початку жовтня 1919 р. матеріальне становище українських армій різко погіршилось. Вичерпувалися запаси зброї, амуніції та іншого військового майна, система забезпечення діяла

неефективно. Як уже зазначалося, вельми незадовільно працювала очолювана полковником Матяшевичем Головна управа постачання армії УНР, якій підпорядковувалась також інтендантура УГА на чолі з сотником І. Цьоканом. Оскільки потрібного майна від Головної управи постачання й коштів з Міністерства фінансів частини майже не отримували, війська щораз більше переходили на самозабезпечення. Іntenданти Галицької армії розпочали реквізиції продукції подільських цукроварень задля обміну цукру на потрібне майно¹⁰¹. Усілякі самостійні закупівлі створювали сприятливий ґрунт для спекуляцій, зростання цін на військове майно тощо. 22 вересня уряд УНР ухвалив реорганізувати армійське постачання¹⁰². З цією метою було створено спеціальну колегію на чолі з відомим кооператором М. Стасюком. 25 вересня уряд розпорядився заборонити закупівлю амуніції в Україні, бо це часто робилося за дуже завищеними цінами¹⁰³. На жаль, інтендантство армії УНР так і не спромоглося забезпечити війська продовольством. На нараді міжвідомчої комісії з постачання армії хліба й забезпечення інтендантських баз, яка відбулася 22 вересня, з'ясувалося, що „становище інтендантства по задоволенні армії хлібом дуже тяжке, в інтендантських базах нема ні одного фун-

та збіжжя в запасі”¹⁰⁴. 6 жовтня полковника Матяшевича було звільнено з посади і управу постачання очолив М. Стасюк¹⁰⁵. Його головним помічником став полковник М. Бондаровський. Втім кадрові зміни не розв'язали головної проблеми – нестачі коштів. До того ж, катастрофічний стан української армії пояснювався і зовнішньополітичними чинниками, насамперед торговельною блокадою Антанти. „Ми не отримали досі жадної помочі; ні амуніції, ні технічних апаратів, ні санітарного матеріалу, – писав С. Петлюра 28 вересня французькому журналістові Ж. Пелісьє, – Нічого!.. Три четвертини наших вояків не мають чобіт і одежі; однак їх дух не погас! Ми не маємо ліків; тиф десяткує ряди нашої армії, багато з ранених вмирає, бо не маємо ні медикаментів, ні білля. А антантські держави, які проголошують високі принципи, забороняють Червоному Хрестові прибути до нас! Ми вмираємо, а Антанта, мов Пилат, вмиває руки...”¹⁰⁶

Брак амуніції і одягу справді неабияк сприяв поширенню епідемії тифу у військах. Внаслідок цілковитої відсутності медикаментів і нестачі кваліфікованих працівників армійські медичні служби не могли боротися з пошестю. Ціни на ліки на „чорному ринку” зросли в кільканадцять разів¹⁰⁷. Крім тифу, було за-

фіксовано також випадки захворювань на холеру¹⁰⁸. Головна санітарна управа армії УНР на чолі з полковником В. Совачевим і начальний лікар УГА полковник А. Бурачинський були безсилі. Тим часом наприкінці вересня епідемія тифу стрімко поширилась в армії УНР. 24 вересня Рада Народних Міністрів УНР на своєму засіданні визнала санітарний стан армії „катастрофічним”¹⁰⁹. Значну кількість хворих мала Київська група, терпіли від тифу й інші з’єднання. Так, 7-ма Запорізька дивізія станом на 21 вересня відправила до шпиталів понад 450 хворих старшин і вояків, причому серед них були навіть два полкові командири¹¹⁰. Епідемія набирала дедалі більших масштабів. Захворіли навіть начальник Головного управління Генштабу генерал О. Шайбле, начальник штабу армії генерал В. Сінклер і полковник В. Тютюнник, який унаслідок цього так і не поїхав до Польщі. 27 вересня Головна команда військ УНР віддала наказ про дотримання всіх необхідних санітарно-гігієнічних норм, щоб запобігти ще більшому поширенню епідемії. У цьому документі категорично вимагалось: „Накази по санітарній частині виконувати нарівні з бойовими”¹¹¹. Таких заходів постійно вживала й Начальна команда Галицької армії. Найбільші спалахи плямистого тифу в той час зафіксо-

вано у військах 2-го й 3-го Галицьких корпусів. Станом на 1 жовтня 1919 р. у військових шпиталях УГА числилось близько 2900 хворих старшин і вояків¹¹². Ще 3000 перебували безпосередньо в обозах галицьких частин. Отже, станом на початок жовтня до 10 000 українських вояків уже стали жертвами епідемії тифу. А майбутнє віщувало ще жахливіші перспективи.

Боездатність військ знищувалася також унаслідок дезертирства, що у вересні 1919 р. охопило УГА й особливо армію УНР. „Ця язва – наче змора зачинає розтягатися над армією. Армія терпить понадто від тисячних ран. Одежа, та ще раз одежа, білля, недуги, шпиталі, перемучення – фізичне і моральне” – такий запис про поширення дезертирства з’явився в деннику НКГА 29 вересня¹¹³. Значних масштабів набрало дезертирство в 2-му Галицькому корпусі полковника А. Вольфа. Галичани кидали армію внаслідок фізичного й морального виснаження, жадання повернутися нарешті до рідного краю, хоча й окупованого поляками. А дехто залишав частини ще й через небажання воювати в складних політичних умовах Наддніпрянщини, не симпатизуючи урядові УНР, що, як стверджували чутки, збирався „віддати” Галичину полякам тощо¹¹⁴. Та особливо поширилось тоді дезертирство в армії

УНР. Матеріальна незабезпеченість військ (ще й у холодних осінніх умовах) спонукала багатьох мобілізованих, здебільшого байдужих до ідеалів національно-визвольної боротьби, самовільно покидати лави армії. Між іншим, не всі з вояків розуміли потребу війни проти білогвардійців, а відповідна роз'яснювальна робота у військах не проводилася¹¹⁵. Внаслідок слабкості органів державної адміністрації на місцях дезертирів, як правило, неможливо було притягнути до відповідальності й покарати. Через усе це вже наприкінці вересня 1919 р. в армії УНР піднялася хвиля дезертирства (особливо в з'єднаннях Волинської групи). Міністерство внутрішніх справ УНР та його представники на місцях, не маючи реальної сили, констатували своє цілковите безсилля¹¹⁶. 22 вересня питання боротьби з дезертирством розглядалося на засіданні уряду, що ухвалив ужити рішучих заходів¹¹⁷. Та в атмосфері безкарності кількість дезертирів невпинно збільшувалась, підточуючи боєздатність армії.

За таких умов мобілізація на зайнятих українськими військами теренах, оголошена 27 вересня 1919 р., не могла бути успішною. Заклик „стати до зброї на захист своєї Батьківщини, на захист свого добробуту, на захист Землі і Волі”¹¹⁸ мало вплинув на селянина, який і далі не

хотів іти до погано озброєної і ще гірше обмундированої української армії. Тож мобілізація провадилася здебільшого силоміць військовими частинами, що подекуди навіть викликало збройний опір населення (Проскурівський, Могилів-Подільський, Бершадський повіти). Лише окремі місцевості відгукнулися на неї, давши значну кількість рекрутів, як це було на Гайсинщині. Мобілізованих скеровували до запасних частин обох армій, Галицької і Дієвої армії УНР, де їх так само погано забезпечували, як і муштрові частини. Значна кількість мобілізованих, перебуваючи на збірних пунктах у вишколах та запасних кошах, була готова дезертувати за першої-ліпшої нагоди, надто в разі відправлення на фронт. „На наших рекрутів, без сумніву, вплинуло наближення маршу до передової, ми мали тренування з бойовою зброєю тільки одного разу, та, крім того, наші війська не мали зимового одягу, – згадував командир 1-го Рекрутського полку армії УНР сотник П. Шандрук. – Ще наші солдати побачили тисячі хворих на тиф, яких привозили у Кам'янець з фронту. Добровольці та призовники однаково реагували в цій ситуації...”¹¹⁹. Таким було становище і в багатьох інших запасних частинах. Тож мобілізація, що розпочалася на початку жовтня й мала значно збіль-

шити кількісний склад українських армій, відбувалася у вкрай несприятливих умовах, які об'єктивно прирікали її на невдачу.

Замалу увагу потребам армії, її проблемам та негараздам приділяв уряд. Лише 29, 30 вересня й 1 жовтня, уже після втрати умансько-христинівського та балто-бірзульського залізничних вузлів, Рада Народних Міністрів регулярно на своїх засіданнях „брала до відома” доповіді військового міністра полковника В. Петрова про становище на фронті¹²⁰. Проте вже незабаром повідомлення про воєнні події і катастрофічний стан армій поступилися місцем черговим теоретичним доповідям-проектам щодо створення всіляких військово-наукових комітетів і військових рад з організації української армії і флоти (зауважмо, за умов втрати виходу до моря чи значних річкових артерій). На розгляд уряду вносили відповідні законопроекти, розробляли положення й штати... Подані проекти документів ретельно обговорювали й передавали до комісій – і це в той час, коли армія, напружуючи сили в боротьбі з ворогом, понад усе потребувала не паперового „законотворення”, а реальних ефективних заходів щодо налагодження матеріального забезпечення її всім потрібним. На пропозицію Головного отамана С. Петлюри в справі вжиття негай-

них заходів для боротьби проти дезертирства, зроблену на засіданні Ради Народних Міністрів 15 жовтня, уряд відповів... постановою про потребу розробити відповідний законопроект¹²¹. Як завжди в таких випадках, справа загаялася на незначений час. Тому недивно, що С. Петлюра не раз висловлював незадоволення діяльністю уряду, інколи в досить гострій формі. „Або Ви мерзавці і просто не розумієте свого завдання, або Ви просто зрадники свого народу!” – вигукнув Головний отаман на одному із засідань Ради Народних Міністрів¹²².

До військових поразок та погіршення матеріального стану армій додалися тоді ще й зовнішньополітичні обставини, що ускладнили українському проводу ведення війни проти білогвардійців. Сподівання, що А. Денікін не піде на конфронтацію з українцями, бо це загрожуватиме розколом у лавах його військ, де кубанці становили значну частину, не справдились. Війна проти УНР викликала незадоволення й протести багатьох кубанських і навіть донських політиків, але висловами невдоволення все наразі й обмежилось.

Уряд УНР прагнув укласти мирну угоду з Варшавою, що дало б змогу надійно убезпечити запілля української армії і налагодити закупівлю в Польщі військового й санітарного

майна. Проте польське керівництво на чолі з Ю. Пілсудським дістало попередження від своїх представників у Парижі про те, що будь-які дії проти А. Денікіна або ж підтримка їх загрожують Польщі розривом відносин з Антантою¹²³.

Ситуація погіршувалась і внаслідок позиції галицького диктатора Є. Петрушевича, який зволікав з розгортанням на білогвардійському фронті активних наступальних операцій, побоюючись, що це тільки посилить невдоволення держав Антанти. Такої думки додержували й начальний вождь УГА генерал М. Тарнавський, і начальник штабу армії А. Шаманек, які на початку жовтня вкотре вже зробили запит командувачеві армії УНР В. Сальському щодо можливості порозуміння з А. Денікіним¹²⁴. Є. Петрушевич, хоч офіційно й дав згоду на оголошення війни білогвардійцям, насправді блокував будь-які спроби розгорнути повноцінні бойові дії. З'єднання УГА були змушені й далі лишатись бездіяльними на своїх позиціях, тимчасом як армія УНР уже кілька тижнів вела бої з білогвардійцями. Тож до військових поразок армії УНР, критичного її матеріального й санітарного стану, краху надій одержати допомогу від інших антиденікінських сил додався ще й загроза фактичного виходу Галицької армії з війни.

¹ Наші обрахунки ґрунтуються головню на дислокаційній відомості Штабу Головного отамана від 16 серпня 1919 р. (див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 6 зв. – 7) та даних про чисельний стан армії УНР від 15 вересня 1919 р. (див.: Центральний державний історичний архів, м. Львів. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 19.). Ці відомості ми проаналізували з урахуванням даних про всі військові операції, бої, втрати, поповнення й формування Галицької армії впродовж середини серпня – середини вересня 1919 р. (див.: Денник Начальної команди Української галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – 326 с.).

² ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.1.

³ Див.: Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. – К., 1995. – С.117.

⁴ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. – К., 1993. – С.316, 317.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк.16, 16 зв.; Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917 – 1922. – Київ; Львів, 1923. – Т.2. – Кн. 4. – С. 247.

⁶ Петлюра С. Статті, листи, документи. – К., 1999. – Т. III. – С.116, 117.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр.1. – Арк. 32 зв.

⁸ Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 268, 269.

- ⁹ Безручко М. Від Проскурова до Чарторії // Історія Січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С.267, 268; Денник Начальної команди Української галицької армії. – С.62 – 64.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 31; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 6.
- ¹¹ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За Державність. – Варшава, 1939. – Ч. 9. – С. 32; Прохода В. Записки до історії Сірих, або Сірожупанників: Ч. II // Табор. – 1928. – Ч.6. – С. 33, 34.
- ¹² Удовиченко О. Третя Залізна дивізія: Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки: Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – С.177, 183; Єрошевич П. Зазнач. праця. – С. 33.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 31.
- ¹⁴ Щуровський В. Зі записків лікаря Бригади УСС // Календар Червоної Калини на 1924 рік. – Київ; Львів, 1923. – С.87.
- ¹⁵ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С.131 – 133.
- ¹⁶ Там само. – С.131. Дані про 45 000 бійців, які начебто мала на той час махнівська повстанська армія (див.: Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993. – С.300), є, на нашу думку, надто завищеними.
- ¹⁷ Микитюк Д. 1-ша бригада Українських Січових стрільців // Українська галицька армія: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1960. – Т.2. – С.76. Див. також: Якимів Е. Гостини Махна в Умані: Зі споминів очевидця // Альманах Червоної Калини на 1932 рік. – Львів, 1931. – С.78 – 80; Ірчан М. Махно і махнівці: Бражіння очевидця // Календар-альманах Червоної Калини на 1936 рік. – Львів, 1935. – С.115 – 122.
- ¹⁸ Белаш А., Белаш В. Зазнач. праця. – С.305.
- ¹⁹ Омелянович-Павленко М. На Україні 1919: Переговори й війна з російською Добровольчою армією: Спомини голови делегації та командира Запорізької групи. – Прага, 1940. – С. 26.
- ²⁰ Цветков В. Белые армии Юга России 1917 – 1920: (Комплектование, социальный состав Добровольческой армии, Вооруженных Сил Юга России, Русской армии). – Москва, 2000. – Кн.1. – С.62.
- ²¹ Там само. – С. 27, 111, 112.
- ²² Рубцов И. Петроградские уланы в Гражданской войне на Юге России 1918 – 1920 // Первопоходник. – Лос-Анжелес, 1972. – №6. – Апрель. – С. 33. Автор помилково вважає, що ескадрон займав ст. Перехрестівку. Насправді це була ст. Затишшя.
- ²³ Ці цифри базуються на відомостях про бойовий склад російсько-білогвардійських військ Київської і Новоросійської областей станом на 3 жовтня 1919 р. (див.: Боевой состав Вооруженных Сил Юга России на 5 октября 1919 года // Белая гвардия. – Москва, 1998. – №2. – С. 87 – 91) з урахуванням усіх даних про втрати, поповнення тощо від середини вересня, наведених у зазначених далі примітках праць з історії білогвардійських частин, що воювали на українському фронті.

- 24 ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.55 а. – Арк.33 – 35.
- 25 Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С.26.
- 26 Рубцов И. Зазнач. праця. – С.33.
- 27 Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С.27.
- 28 Марущенко-Богданівський А. Сотник Царенко під Затишшям // Календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів; Київ, 1929.
- 29 Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С. 28.
- 30 Про те, що атака переяславців на ст. Затишшя сталася не 24 вересня (Марущенко-Богданівський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорозького полковника Максима Залізняка полку // За Державність. – Ч. 6. – С.194) і не 28 вересня (Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С.29), свідчать архівні документи (ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 55 а. – Арк. 32).
- 31 Эммануэль В., Юрицын В. Крымский конный Ее величества государыни императрицы Александры Федоровны полк. – За рубежом (Сан-Франциско), 1978. – С.149.
- 32 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 66.
- 33 Удовиченко О. Україна у війні за державність. – С.130, 131.
- 34 Нагаєвський І. Зазнач. праця. – С. 311.
- 35 Доценко О. Зазнач. праця. – Т.2. – Кн.4. – С. 244, 245.
- 36 Там само. – С. 243; Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т.1. – С.233.
- 37 Доценко О. Зазнач. праця. – Т.2. – Кн.4. – С. 215.
- 38 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 59.
- 39 Там само. – С. 58 – 60.
- 40 Там само. – С. 63, 64.
- 41 Белаш А., Белаш В. Зазнач. праця. – С. 305.
- 42 Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994. – С. 138.
- 43 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.18. – Спр. 5. – Арк. 20; Спр. 22. – Арк. 96.
- 44 Кубанин М. Махновщина. – Ленинград, 1928. – С.109.
- 45 М.С. Махно і його військо: Матеріали до історії української визвольної боротьби // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч.6. – С.17.
- 46 Доценко О. Зазнач. праця. – Т. 2. – Кн.4. – С. 221.
- 47 ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 398. – Арк. 7.
- 48 Прохода В. Зазнач. праця. – С. 34, 35.
- 49 Симферопольский офицерский полк 1918 – 1920: Страницы к истории Белого движения на Юге России / Сост. В. Альмендингер (при деятельном участии К. Мустафина). – Лос-Анжелес, 1962. – С.23.
- 50 Прохода В. Зазнач. праця. – С. 35, 36.
- 51 Там само. – С. 34, 35.
- 52 Єрошевич П. Зазнач. праця. – С. 33.
- 53 Прохода В. Зазнач. праця. – С. 36; Симферопольский офицерский полк 1918 – 1920. – С. 23.
- 54 Власов А. О бронепоездах Добровольческой армии // Военная быль. – 1970. – №102. – С. 45.
- 55 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 93.

- 56 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Мюнхен, 1951. – Т. 2. – С. 80; Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 66.
- 57 Мазепа І. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 83.
- 58 Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С. 39, 40.
- 59 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 65.
- 60 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 117; Спр. 55а. – Арк. 1, 3, 21.
- 61 Доценко О. Зазнач. праця. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 257, 258.
- 62 Мазепа І. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 84, 85.
- 63 Там само. – С. 85.
- 64 Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К., 1991. – С. 173, 174.
- 65 Власов А. Зазнач. праця. – С. 44.
- 66 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 65.
- 67 Там само.
- 68 Рубцов І. Зазнач. праця. – С. 33.
- 69 Симферопольський офіцерський полк 1918 – 1920. – С. 23.
- 70 Эммануель В., Юрицын В. Зазнач. праця. – С. 149.
- 71 Прохода В. Зазнач. праця. – С. 36, 37.
- 72 Там само. – С. 37.
- 73 Власов А. Зазнач. праця. – 1970. – № 103. – С. 40, 41.
- 74 Там само. – С. 41; Симферопольський офіцерський полк 1918 – 1920. – С. 23.
- 75 Єрошевич П. Зазнач. праця. – С. 33.
- 76 Чайка Л. Не нам його судити // Календар Червоної Калини на 1925 рік. – Київ; Львів, 1924. – С. 99.
- 77 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 67.
- 78 Там само. – С. 68, 69.
- 79 Южный край. – 1919. – 18 сент.
- 80 Симферопольський офіцерський полк 1918 – 1920. – С. 20, 21.
- 81 Там само. – С. 21; Верстюк В. Зазнач. праця. – С. 174, 175.
- 82 Белаш А., Белаш В. Зазнач. праця. – С. 308 – 310.
- 83 Симферопольський офіцерський полк 1918 – 1920. – С. 23.
- 84 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 69.
- 85 Прохода В. Зазнач. праця. – С. 37, 38; Эммануель В., Юрицын В. Зазнач. праця. – С. 149, 150.
- 86 Татарський В. Під чотирма прапорами: Спогад. – Мюнхен, 1959. – С. 39, 40.
- 87 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 35.
- 88 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 69; ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 481а. – Арк. 154.
- 89 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 35; Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С. 39, 40.
- 90 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 70.
- 91 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – С. 183.
- 92 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 481а. – Арк. 159, 159 зв.
- 93 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 1, 1зв.
- 94 Там само.

- 95 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 69.
- 96 Земик Р. Дещо про летунство УГА // Український скиталець. – Відень, 1922. – Ч. 15. – С. 4.
- 97 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 38.
- 98 Деникин А. Очерки русской смуты. – Минск, 2002. – Т. 5. – С. 284; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 123. – Арк. 65, 65 зв.
- 99 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 302.
- 100 Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С. 313.
- 101 Шанковський Л. Українська галицька армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 310.
- 102 Мазепа І. Творена Держава: (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). – К., 1992. – С. 52; ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 93 зв.
- 103 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 268.
- 104 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 7.
- 105 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 8.
- 106 Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. I. – С. 236. Лист неправильно датовано 28 жовтня (див.: Литвин С. Зазнач. праця. – С. 315).
- 107 Дольницький М. Над пропастью // Український скиталець. – Відень, 1922. – Ч. 14. – С. 6.
- 108 Бурачинський А. Моя відповідь // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 9.
- 109 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 94 зв.
- 110 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 67, 67 зв., 69.
- 111 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 37 зв.
- 112 Денник Начальної команди Української галицької армії. – С. 260.
- 113 Там само. – С. 72.
- 114 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 44, 45; Оп. 18. – Спр. 1. – Арк. 2, 7; Спр. 32. – Арк. 4 зв.; Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов: В 3-х т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 2. – С. 457.
- 115 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 27. – Арк. 3, 3 зв.
- 116 ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 60 а. – Арк. 64; Гражданская война на Украине. – Т. 2. – С. 420, 421.
- 117 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 93 зв.
- 118 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 29 зв.
- 119 Шандрук П. Сили доблесті: Мемуари. – К., 1999. – С. 80.
- 120 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 100, 103 зв., 104.
- 121 Там само. – Арк. 116 зв.
- 122 Доценко О. Зазнач. праця. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 352.
- 123 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Москва, 1964. – Т. II. – С. 331.
- 124 Доценко О. Зазнач. праця. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 266.